

Pomen izvirnega popisnega gradiva

Avtor v članku predstavlja nekatere značilnosti avstrijskih popisov prebivalstva od leta 1857 do 1910. Primerja jih s statistično literaturo in ugotavlja nekatere razlike. Poleg tega predstavi še uso njemu znano izvirno popisno gradivo omenjenih štetij, ki se nanaša na območje zahodnega Balkana. Avtor ugotavlja, da je v bistvu večina tega materiala še vedno neobdelana. Raziskovalcem, ki so ga uporabljali, pa je to pragradivo omogočilo izdelavo obsežnih historično-demografskih študij.

Ključne riječi:

Osnovni viri za preučevanje demografske slike zahodnega Balkana v drugi polovici 19. in začetku 20. st. so vsekakor rezultati popisov prebivalstva, ki jih je habsburška monarhija izvajala v letih 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. Posebno še ta zadnji je vse 20. stoletje buril politične duhove ter strast in domišljijo nacionalistov. Na njegovi podlagi so se risale državne meje, tako po prvi kot po drugi svetovni vojni in na njih se pri nastajanju novih državnih meja sklicujejo še danes. Očitno ga enaka usoda čaka še vsaj del 21. stoletja. Politična teža popisov, ki so vsebovali vprašanje o občevalnem jeziku (od vključno 1880 dalje) je neizpodbitna, predvsem zato, ker se je pojem občevalni jezik enačil z nacionalnostjo in se, na žalost, enači še vedno.

Poleg sicer odličnih statističnih dosežkov moderne avstrijske statistike kot so Spezialortsrepertorium-i in Krajevni leksikoni, je za boljše poznavanje popisa (kot celote) potrebno še poznavanje gradiva iz naslova, saj je le to primarni vir, na čigar podlagi so omenjene statistične publikacije nastale. Zaradi pomanjkanja originalnega gradiva je poseganje po Spezialortsrepertorium-u razumljivo, vendar dejstvo ostaja, kjer so originalne popisne pole ohranjene, prebijajo Spezialortsrepertorium (in druge sekundarne statistične vire).

Da je gradivo iz naslova neizmerne pomena se zavedajo vsi, ki so delali (magistrirali, doktorirali) na njem, oz. ga preučevali. Tu bi izpostavil dve vrednosti, ki jih ta material prinaša. Spezialortsrepertorium-i in Krajevni leksikoni kot najbolj

izpopolnjeni izdelki habsburških statističnih uradov z rezultati segajo do nivoja katastrskih občin, za katere navajajo podatke o številu hiš in njihovih prebivalcev, ki jih delijo po spolu, veri in jeziku, za še manjše enote (kontrada, Ortsbestandtheile) pa navajajo le število hiš in prebivalcev. Torej, popisne pole podajajo natančnejšo demografsko podobo kraja, dopolnjeno še s podatki o gospodarski sestavi prebivalstva in vrsti ter številu njihovih domačih živali.

Druga izpostavljena vrednost je v možnosti primerjave podatkov, predvsem tam (v tistih k. o.), kjer se število hiš v obeh virih (statističnem in arhivskem) ujema. Izkazalo se je namreč, da se podatki (še najbolj tisti v rubriki o občevalnem jeziku) ne ujemajo povsem. V obdobju pred oz. brez računalnikov je razumljivo, da so se občinski revizorji zmotili pri seštevanju in našteli kakšnega prebivalca kakšne vasi več ali manj, toda nekatere, recimo jim napake, so bile sistematične, predvsem tiste v rubriki o občevalnem jeziku.

Država je kot organizator popisa (prebivalstva) le tega prepustila v izvajanje podizvajalcu, oz. občinskim upravam, ki so zastopale interese finančne elite, ki je sedela (oz. imela večino) v občinskih svetih. Le ta je bila v parlamentarnem sistemu politično organizirana in motivirana in je glede na svoje (politične) potrebe (s pomočjo zvestih občinskih uslužbencev) prirejala število govorcev določenega jezika. Čeprav je država izrecno poudarjala, da ne gre enačiti nacije z občevalnim jezikom, se je ravno to na veliko počelo takrat in se še danes. Kako je to napačno, pa je najbolj razvidno ravno iz ohranjenih originalnih popisnih pol oz. naznanilnic in zapisnic.

Pri popisih prebivalstva je država uporabljala več različnih vrst vprašalnikov (poleg tega, da so bili v desetih uradnih jezikih, tudi dvojezični), ker jih je izvajala na dva različna načina. V velikih mestih in deželnih središčih (Trst, Ljubljana ...), kjer je bila pismenost neprimerno višja kot na podeželju, je država dovoljevala nekakšen samopopis. Družinski glavarji so izpolnjevali naznanilnice po posameznih stanovanjih, hišni lastniki pa so jih (naznanilnice) vstavljali v ovojne pole, nekakšne hišne mape, ki so zakladnice podatkov o popisanem objektu (hiši). Število mest, ki so bila popisana na tak način, se je iz popisa v popis povečevalo (leta 1910 jih je bilo že 60), še vedno pa je bila večina cesarstva (predvsem njegovega podeželja) popisana s pomočjo števnih komisarjev, torej plačanih občinskih uradnikov, ki so obhodili vse hiše v občini in na zapisnicah zabeležili vse njihove prebivalce.

Pri obeh načinih popisa so bili vsi popisni listi, tako naznanilnice kot zapisnice, podvržene občinski reviziji, po potrebi pa še državni. Država je namreč vedela, da si nekateri podrejeni organi (občine) po svoje razlagajo uradno definicijo pojma občevalni jezik, zato si je pridržala pravico revidiranja (po občinskih organih že revidiranega) števne operata (oz. popisnega gradiva).

Lastnice originalnih pol obravnavanih popisov so bile občine. Tudi po državni reviziji je bil števni operat vrnjen lastniku, občini. Zato je bila usoda popisnega gradiva odvisna od ozaveščenosti posameznih občinskih garnitur o pomembnosti (vrednosti) tega gradiva. Po tem kriteriju veljajo za najbolj ozaveščene uprave Trsta

in Ljubljane. V Trstu je sicer gradiva več, ker je bilo večje mesto, vendar je ljubljanska zbirka bolj popolna.

Hrani jo Zgodovinski arhiv Ljubljana,¹ vsebuje pa popisne liste vseh obravnavanih (modernih) popisov, od prvega (leta 1857) do zadnjega (leta 1910). Prvega nam je na simpoziju (posvečenem njegovi 150 letnici) v Puli² podrobneje predstavila S. Anžič, z ostalimi pa se je najbolj ukvarjal A. Studen,³ ki nam je nekaj tega gradiva predstavil na zagrebški okrogli mizi, posvečeni istemu jubileju. Vsega skupaj je v ljubljanskem Zgodovinskem arhivu 171 bust materijala iz naslova, od tega jih je 11 za leto 1857, 17 za leto 1869, 25 za leto 1880, 34 za leto 1890, 39 za leto 1900 in 45 za leto 1910.

Svoje popisne liste tržaška občina hrani v svojem splošnem arhivu (Archivio generale del Comune di Trieste).⁴ Najstarejši komplet predstavlja gradivo iz leta 1857. Vsebuje 24 bust, oz. 1.966 fasciklov. Z njim se je najbolj intenzivno ukvarjal organizator simpozija v Puli, D. Krmac.⁵ Naslednja dva popisa (1869 in 1880) v zbirki manjkata. Nekako sta nadomeščena z obsežnim internim občinskim popisom prebivalstva iz leta 1875. Le ta obsega 52 bust gradiva, 34 za mesto in 18 za okolico (Banne, Basovizza, Chiarbola, Chiadino, Cologna, Gropada, Longera, Opicina, Rojano, Servola, Trebiciano). Poleg prvega, so v celoti ohranjene tudi naznanilnice četrtega, petega in šestega, zadnjega avstrijskega popisa v Trstu. Za leto 1890 jih je 170 bust, za leto 1900 pa kar 224 in za leto 1910 približno 150. Ta ogromna količina gradiva še ni bila sistematično obdelovana, avtor tega članka se je ukvarjal le z revizijami gradiva iz leta 1910.⁶ Eno izmed njih je leta 1946 opravil pred kratkim preminuli Pirančan D. de Castro⁷ (revidiral je le že od državnih organov revidirano gradivo, ali približno desetino števnege operata tržaške občine za leto 1910).

Tretje po obsegu gradivo iz naslova hrani piranski arhiv.⁸ Dve tretjini ohranjenega števnege operata (podatki za približno 10.000 ljudi od približno 15.000, ko-

1 Zgodovinski arhiv Ljubljana, Popisi prebivalstva.

2 Dean Krmac (ur.), *Međunarodni znanstveni skup "150 godina od prvog modernog habsburškog popisa stanovništva. Studijski dan o stanovništvu Istre i susjednih regija"* (Zbornik sažetaka), Humanistično društvo Histria, Koper 2007.

3 Andrej Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910*, Zgodovinski arhiv, Ljubljana 1993; Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Doktorska disertacija, Institutum studiorum humanitatis, Ljubljana 1994.

4 Comune di Trieste, Archivio generale, Censimenti.

5 Dean Krmac, *Il censimento demografico del 1857. Fonte per lo studio della popolazione di Trieste e dell'Istria*, Università degli Studi di Trieste, Trieste a.a. 2001/2002.

6 Ivica Pletikosić, Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910, *Annales. Series historia et sociologia*, let. 16, št. 2 (2006), Koper, str. 477-482.

7 Diego de Castro, La revisione luogotenenziale del censimento austriaco del 1910 a Trieste, *Rivista Italiana di Economia, Demografia e Statistica*, l. XXXI (1977), Torino, str. 137-180.

8 Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran, Popis prebivalstva 1910, škatle 36-39.

likor jih je živelo v občini) iz leta 1910⁹ je piranska občina v sedemdesetih letih 20. st. odstopila v hrambo mestnemu arhivu, ki deluje kot enota Pokrajinskega arhiva v Kopru. Ohranjena je polovica popisnega gradiva za mesto in večina zapisnic za mestno okolico, Kaštel, Novo vas, Savudrijo in Soline. Vse skupaj, štiri arhivske škatle papirja. Omenjene zapisnice so osnova avtorjeve doktorske naloge (v delu oz. pisanju).

Naslednje po obsegu je ohranjeno popisno gradivo za del mesta Koper (približno 250 hišnih številki ali petina mesta, oz. ena arhivska škatla gradiva) in del njegovega podeželja (približno 350 hiš v naseljih Šmarje, Planjave, Župančiči, Sergaši, Manžan in Pomjan, oz. ena arhivska škatla) iz leta 1910. Te zapisnice ima v svojih depojih Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato).¹⁰ Kako so se tam znašle, ne ve povedati nihče od zaposlenih. Tudi to gradivo še ni bilo sistematično obdelovano. Med polami za mesto je tudi dvojezična italijansko-hrvaška zapisnica. Iz nje izvemo, da se zapisnici v hrvaškem (že takrat uradno srbsko-hrvaškem) jeziku reče upisnik.

Zadnje avtorju znano obravnavano gradivo so zapisnice naselja Planina pri Postojni iz leta 1900.¹¹ Le te (vsega skupaj ena arhivska škatla) je sedanja direktorica koprškega Pokrajinskega arhiva Nada Čibej prevzela od tamkajšnjih lokalnih upravnih organov v začetku tega stoletja in tudi te (še) niso bile deležne znanstvenih raziskav.

V pazinskem Državnem arhivu sicer ni originalnih popisnih listov, vendar se polovica arhivske škatle gradiva¹² nanaša neposredno na sam popis prebivalstva iz leta 1910. V njej so shranjene razne pritožbe prizadetih strank nad potekom oz. izvedbo popisa, poročila števnih komisarjev o težavah pri svojem delu, poročila državnih revizorjev o opravljenih revizijah ter mnogi drugi dokumenti, ki osvetljujejo sam potek popisa v delu Poreškega kapetanata.

Zgoraj predstavljeno pragradivo je le tisto, ki je avtorju poznano in je verjetno, da se ga bo v prihodnje še kaj našlo. Upati je, da bo tako, kajti vsako novo pragradivo bo prineslo nova spoznanja o času, v katerem je nastalo. O uporabnosti in pomembnosti gradiva iz naslova samo še to: vsem (zgoraj navedenim) raziskovalcem, ki so se podrobneje ukvarjali z njim (razen Diegu de Castru), je bilo osnova za izdelavo doktorske naloge.

9 Ivica Pletikosić, *Migracije v Piranu v dvajsetem stoletju*. Magistrska naloga, Institutum studiorum Humanitatis, Ljubljana 1999.

10 Archivio di Stato di Trieste, Capitanato distrettuale di Capodistria, škatle 214 A in 214 B.

11 Pokrajinski arhiv Koper, Občina Planina (1830-1964), škatle 12-13.

12 Državni arhiv Pazin, C. k. kotarsko poglavarstvo u Poreču, Spisi, škatla 156 (1911).

Viri

Archivio di Stato di Trieste, Capitanato distrettuale di Capodistria, škatle 214 A in 214 B.

Državni arhiv Pazin, C. k. kotarsko poglavarstvo u Poreču, Spisi, škatla 156 (1911).

Comune di Trieste, Archivio generale, Censimenti.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Popisi prebivalstva.

Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran, Popis prebivalstva 1910, škatle 36-39.

Pokrajinski arhiv Koper, Občina Planina (1830-1964), škatle 12-13.

Literatura

Castro de, Diego, *La revisione luogotenenziale del censimento austriaco del 1910 a Trieste*, "Rivista Italiana di Economia, Demografia e Statistica", l. XXXI (1977), Torino, str. 137-180.

Krmac Dean (ur.), *Međunarodni znanstveni skup "150 godina od prvog modernog habsburškog popisa stanovništva. Studijski dan o stanovništvu Istre i susjednih regija"* (Zbornik sažetaka), Koper, Humanistično društvo Histria, 2007.

Krmac Dean, *Il censimento demografico del 1857. Fonte per lo studio della popolazione di Trieste e dell'Istria*. Tesi di dottorato. Trieste, Università degli Studi di Trieste, a.a. 2001/2002.

Pletikosić Ivica, *Migracije v Piranu v dvajsetem stoletju*. Magistrska naloga, Ljubljana, Institutum studiorum Humanitatis, 1999.

Pletikosić Ivica, Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910, *Annales. Series historia et sociologia*, let. 16, št. 2 (2006), Koper, str. 477-482.

Studen Andrej, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in polklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910*, Ljubljana, Zgodovinski arhiv, 1993.

Studen Andrej, *Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Doktorska disertacija, Ljubljana, Institutum studiorum humanitatis, 1994.

SUMMARY

Importance of the source material of the census

Why are the preserved original census materials at all important if we already have all the information available in the statistical publications? First and foremost, we can uncover individual data from the original census materials that had been buried in the statistical publications. Additionally, original census materials provide us with a lot more detailed

information on population and domestic animals distribution, as the *Spezialortsrepertorium* and local almanac only break down this information to the level of cadastral municipalities.

The fully preserved materials for each cadastral area are entirely comparable with the data obtained from the *Spezialortsrepertorium*. Based on this comparison, and by serially reading the census sheets (original census materials), we are able to determine any discrepancies between the two sources. Original census materials are especially important for this comparison. Only by looking at the exemplarily completed Koper original census materials we are able to conclude that the Piran census was deficient. In addition, we can also conclude, based on the State Auditor's seal, that a state audit of census sheets was also carried out in Koper in 1910. We can also conclude on the basis of the Croatian census sheets (original census materials), that the Croatian language was the official language in Koper at the time.

As censuses were carried out by the local political structure (municipal administration) with political aspirations, except for the first census in 1857, the results were somewhat adjusted, especially those on what language was being spoken. Even though this is a well known fact, the various methods and techniques used in changing the information obtained on the languages being spoken only become apparent through serially reading the title material. As I have mentioned previously, each individual population census sheet adds new knowledge about the period in which the census was undertaken. That is why it is necessary to examine as much title material as possible for the best possible understanding of population censuses. The basic objective of this article therefore was to shed more light on these historical nuggets of information.

SAŽETAK

Važnost izvorne građe popisa stanovništva

Zašto je sačuvana izvorna građa (pramaterijal, popisni listovi) uopće značajna, kad su svi podaci o popisima stanovništva već objavljeni u statističkim publikacijama? Prvo, u pramaterijalu su individualni podaci, koji su u statističkim publikacijama izgubljeni u moru brojeva. Pored toga, pramaterijal nudi najprecizniju sliku naseljenosti stanovništva (i njihovih domaćih životinja) jer se *Spezialortsrepertorium* i *Leksikon općina* baziraju na katastarskim općinama.

U potpunosti sačuvana građa za pojedine katastarske općine sasvim je usporediva s podacima u *Spezialortsrepertorium* (ili leksikonu). I baš na osnovi te usporedbe moguće je primijetiti sve diskrepancije između oba izvora, te ih pomoću serijalnog čitanja popisnih listova (upisnika) i razložiti. Naša starija građa je značajna i zbog mogućnosti uspoređivanja. Naime, samo na temelju viđenih (uzorno ispunjenih) koparskih upisnika možemo reći da su piranski povjerenici za popisivanje svoje popisne listove slabo (s pomanjkanjem) ispunjavali i na osnovi žiga državnog revizora ustanovili da je 1910. godine i u Koprju bila provedena državna revizija. Na temelju opisnih listova na hrvatskom jeziku (upisnika) možemo ustanoviti da je taj jezik (u to vrijeme) u Koprju bio službeni.

Sve popise (osim prvog 1857. godine) izvodile su političke strukture (općinske administracije) s političkim pretenzijama, pa su ponegdje rezultati o jeziku komunikacije prilagođeni općinskom razumijevanju tog pojma, koji nije bio (sasvim) istovjetan državnoj definiciji. To je opće poznata činjenica, ali tehnike i tehnologije tih umjetnih promjena jezične strukture stanovništva otkrivaju se samo pomoću serijalnog čitanja građe iz naslova. Kao što sam već napisao, svaki novi izvorni popisni list popisa stanovništva donijet će nove spoznaje o vremenu u kojem je nastao. Zato je za poznavanje popisa stanovništva potrebno proučiti što više naše starije građe. Otkrivanju nalaza tih vrijednih povijesnih izvora (popisnih listova, upisnika, starije građe, pramaterijala, izvorne građe) namijenjen je ovaj članak.